

Recenzja
dysertacji doktorskiej mgr Katarzyny Fijolek-Kwaśniewskiej
pod tytułem
Polityka Bułgarii wobec mniejszości tureckiej po 1989 roku
Kraków 2021

Wprowadzenie

Zagadnienia związane z mozaiką narodowościowo-etniczną na Bałkanach to jeden z najważniejszych problemów tworzących tzw. bałkański kompleks niestabilności, który wyróżnia ten Półwysep na tle innych regionów Starego Kontynentu. Analiza procesów historycznych, które miały miejsce na Bałkanach w XIX i XX w., prowadzi do konkluzji, że region ten cechuje się wielością aktywnych konfliktów etnicznych oraz występowaniem silnych tendencji dezintegracyjnych. Ten stan rzeczy sprawił, że w literaturze naukowej polityczna niestabilność Bałkanów często jest uznawana za naturalną cechę tego obszaru. W efekcie Bałkany charakteryzowane są często poprzez określenia: „kocioł bałkański”, „bałkański węzeł gordyjski”, „beczka z prochem”, „epicentrum burz” czy „bałkańska szachownica”. Stabilna sytuacja w tym regionie ma duże znaczenie dla bezpieczeństwa Europy i świata, bowiem odpowiednio stymulowane problemy etniczne i narodowościowe mogą stać się zarzewiem międzynarodowych konfliktów politycznych czy też walki mocarstw o przestrzeń politycznego i ekonomicznego oddziaływania, czego przykładem są współczesne konflikty, które rozgrywają się w różnych rejonach globu, nie wyłącznie na Bałkanach, ale także: na Bliskim Wschodzie, Kaukazie, w Basenie Morza Śródziemnego czy w Azji Centralnej. Dzieje mniejszości tureckiej w Bułgarii stanowią odrębny rozdział tej wielokulturowej i wieloreligijnej bałkańskiej mozaiki, która kształtowała się wraz z podbojem Półwyspu przez Imperium Osmańskie. Tematyka ta w ciągu ostatnich lat staje się coraz bardziej popularna w Bułgarii, choć zajmują się nią przede wszystkim historycy pochodzenia tureckiego.

Konstrukcja pracy

Recenzowana rozprawa liczy 312 stron. Składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów, zakończenia, bibliografii i aneksu. Dysertacja powstała na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych, w Instytucie Nauk Politycznych i Stosunków

Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Napisana została pod kierownictwem naukowym promotora prof. dr hab. Ireny Stawowy-Kawki.

W pierwszym rozdziale pt. „Mniejszość turecka w Bułgarii. Liczebność i charakterystyka grupy” została przedstawiona geneza pojawienia się ludności muzułmańskiej w Bułgarii oraz konsekwencje jej ekspansji demograficznej na omawianym terytorium. Autorka słusznie zdecydowała się zacząć swoje rozważania od przedstawienia uwarunkowań historycznych dotyczących islamizacji Półwyspu. Występujące w tym rozdziale sformułowanie, iż „balkkańscy muzułmanie byli ludnością autochtoniczną” wymagałoby dokładniejszego udokumentowania, jeśli przyjmuje się taką tezę, która wydaje się kontrowersyjna. Tym bardziej, że Doktorantka powołuje się jedynie na stanowisko prof. Anny Parzymies. Pomija natomiast wnioskowanie innych naukowców, którzy mają zgoła odmienne podejście. Wystarczy zwrócić uwagę, że w interpretacjach historiografii chorwackiej, francuskiej czy niemieckiej islamizacja na Bałkanach następowała w wyniku mniej lub bardziej masowych konwersji na tę wiarę miejscowej ludności słowiańskiej, np. Gilles Veinstein, prezentując geografii Imperium Otomańskiego, wyznaczoną od jego centrum do peryferii, „pierwszym kręgiem” islamizacji nazwał obszary, biegnące od Dolnego Dunaju nad Morze Czarne i wybrzeże Morza Egejskiego, obejmujące Dobrudżę, wschodnią Bułgarię oraz Trację. W „pierwszym kręgu” odnotowano największy napływ ludności muzułmańskiej. W „drugim kręgu”, w którym znalazły się: Bośnia i Hercegowina, Albania i Kosowo. Istotnym czynnikiem islamizacji była natomiast konwersja słowiańskich autochtonów (G. Veinstein, *Le provinces balkaniques (1606-1774)*, [w:] R. Mantran, *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris 1989; H. J. Hartel, *Die muslimische Minorität in Bulgarien w: Der ruhelose Balkan*, red. M. Weithmann, München 1993; Srećko M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko razdoblje 1463.-1804.*, Mostar 1999 oraz inne opracowania).

Nakreślone w tym rozdziale etapy kolonizacji Bułgarii przez Turków są typowe dla polityki podboju uprawianej przez państwo padyszachów. Niemniej wskazanie przez Autorkę, że wiele spośród tureckich ośrodków miejskich nadal istnieje w granicach współczesnej Bułgarii dowodzi pierwotnego zamiaru podjęcia przez Doktorantkę wnikliwej analizy badanej problematyki. Nie można zaprzeczyć, że w tym rozdziale zawartych jest wiele interesujących materiałów faktograficznych, jednak zdarza się, że niektóre wątki pojawiają się w sposób mało uporządkowany. Po wprowadzeniu ciekawych danych demograficznych na temat liczebności ludności tureckiej na omawianym terytorium, w dość szerokiej perspektywie czasowej, bo od 1878 do 2011 roku, Autorka niezbyt płynnie przechodzi do analizy struktury

wiekowej oraz podziału populacji ma mieszkańców wsi i miast, które to informacje odnoszą się do 2011 roku. Na zakończenie tego rozdziału pojawia się podrozdział zatytułowany „Inne mniejszości wyznające islam w Bułgarii”, który zaburza narrację tej części pracy dotyczącej przecież mniejszości tureckiej. Podrozdział ten można by ewentualnie umieścić w aneksie albo w odrębnej części merytorycznej uzasadnionej z punktu widzenia problemów badawczych dysertacji.

W rozdziale drugim pt. „Położenie ludności tureckiej w czasie przemian demokratycznych” Autorka kontynuowała wątki z poprzedniego rozdziału, przedstawiając skutki tzw. procesu odrodzeniowego w Bułgarii. Warto przypomnieć, że jest to eufemizm używany przez władzę komunistyczną na określenie polityki przymusowej bułgaryzacji etnicznych Turków w latach 80. XX wieku. Zaczęło się od zmiany tureckich imion i nazwisk na słowiańskie, a zakończyło tzw. wielką wycieczką, czyli masowym exodusem przedstawicieli mniejszości muzułmańskiej latem 1989 roku. Doktorantka przedstawia zmianę kursu polityki etnicznej na tle wyzwań transformacyjnych, przed którymi stanęła Bułgaria po zakończeniu zimnej wojny. W 1990 r. politykę przymusowej asymilacji określono jako największą zbrodnię reżimu totalitarnego w Bułgarii, a winą za te działania obarczono Todora Żiwkova i jego najbliższych współpracowników, Zgromadzenie Narodowe skrytykowało podstawy dyskryminacji etnicznej i religijnej podkreślając, że dawne imiona wskazujące na odmienne od bułgarskiego pochodzenie zostaną muzułmanom przywrócone, a powracającym z emigracji przedstawicielom mniejszości zapewni się możliwość życia zgodnie z tradycją i religią ich przodków. Autorka dokonała analizy Konstytucji z 1991 roku, statusu prawnego mniejszości etnicznych oraz przedstawiła skutki kryzysu gospodarczego, który miał miejsce w latach 90. XX wieku. Szkoda jednak, że ten interesujący rozdział nie zawiera choć krótkiego podsumowania, które wiązałoby go z dalszym tokiem doktoratu.

W trzecim rozdziale „Bułgaria na drodze ku integracji europejskiej” mgr Fijołek-Kwaśniewska dokonała analizy sytuacji wewnętrznej tego kraju od 1997 roku do 2008 roku. Doktorantka przedstawiła reformy rządowe, dzięki którym przeprowadzono ważne zmiany w polityce etnicznej, czyniąc ją zbliżoną do standardów krajów demokratycznych, m.in. wprowadzono uregulowania prawne mające na celu wyrównywanie szans mniejszości na rynku pracy oraz w systemie oświatowym. Od 1998 roku bułgarscy muzułmanie oficjalnie mogli uczyć się języka tureckiego, natomiast w 1999 roku ratyfikowano *Konwencję ramową o ochronie mniejszości narodowych*. W tym czasie Bułgaria zrealizowała swoje dwa cele, wejście do NATO (2004 rok) oraz wstąpienie do Unii Europejskiej (2007 rok). Nie zmienia to

faktu, że w tym okresie nadal w dyskursie politycznym Bułgarii były obecne tendencje dyskryminacyjne wobec mniejszości tureckiej i nawoływanie do ataków na bułgarskich muzułmanów ze strony niektórych działaczy politycznych, np. liderów partii ATAKA.

W czwartym rozdziale pt. „Rządy silnej ręki. Gabinety Bojko Borisowa” Doktorantka przedstawiła działalność trzech gabinetów Borisowa oraz próby wypracowania przez polityków cywilizowanych norm współpracy w ramach polityki etnicznej w Bułgarii. W 2010 r. Rada Praw Człowieka ONZ rekomendowała rządowi Bułgarii, aby zagwarantował prawa mniejszościom m.in. poprzez zaostrzenie odpowiedzialności prawnej wobec osób, które nawoływały do wystąpień o charakterze rasistowskim. Jednak nie poprawiło to ogólnej sytuacji. Autorka zwraca uwagę, że nadal w rzeczywistości społeczno-politycznej Bułgarii nie występują mechanizmy, które pomagałyby w rozwoju politycznym i kulturowym tamtejszych muzułmanów, a nawet zaczęto traktować mniejszości etniczne jako element dezintegrujący porządek społeczny. Prezentowane przez Doktorantkę tezy tego rozdziału zostały wzmocnione dzięki licznym cytatom z dokumentów, m.in. Bułgarskiego Komitetu Helsińskiego, znowelizowanego Kodeksu Karnego, *Programu rządu na rzecz stabilnego rozwoju Bułgarii w okresie 2014-2018* oraz innych.

W piątym rozdziale pt. „Polityka wobec mniejszości tureckiej w Bułgarii trzydzieści lat po transformacji ustrojowej” Autorka podała wyniki spisu powszechnego z 2011 r., wskazujące, że jako muzułmanie określiło się 10% ogółu ludności (ok. 577 000 mieszkańców). Islam pozostaje więc drugim wyznaniem pod względem liczby wiernych w Bułgarii. Następnie przedstawiła organizację Bułgarskiej Wspólnoty Muzułmańskiej, omówiła Ustawę o wyznaniach, podkreślając, że rolą państwa stało się zapewnienie odpowiednich warunków gwarantujących mniejszościom bezpieczeństwo, przeciwdziałanie dyskryminacji i tolerancję religijną. W drugim rozdziale niniejszej ustawy znajdują się zapisy, dotyczące konkretnych prerogatyw związków wyznaniowych, które pokrywają się z katalogiem praw zawartych w art.6 Deklaracji ONZ.

W przedstawionych wnioskach Doktorantka wykazała, że dialog międzywyznaniowy jest w Bułgarii kontynuowany, jednak są ośrodki, które przeszkadzają w realizacji tego modelu etnicznego. Działania antyislamskie połączone z czynnymi napaściami na wyznawców tej religii nasiliły się wraz ze wzmacnianiem się pozycji ugrupowań populistycznych skrajnej prawicy. Europejski kryzys migracyjny wpłynął na eskalację postaw agresywnych wobec muzułmanów. Autorka podkreśliła, że Bułgaria w ciągu trzech ostatnich dekad próbowała wprowadzić w życie strategię integracji edukacyjnej mniejszości etnicznych, ale większość inicjatyw w tym zakresie pozostaje niezrealizowanych.

W Aneksie Autorka zamieściła interesujące wywiady z naukowcami, dziennikarzami, politykami oraz przedstawicielami mniejszości tureckiej w Bułgarii, które stanowią ważny walor tej dysertacji. Zostały one przeprowadzone podczas pobytu Doktorantki na stażu badawczym na Uniwersytecie św. Klimenta Ochrydzkiego w Sofii. Trzeba jednak stwierdzić, że powinny być one lepiej zredagowane, gdyż bardzo często Autorka zadaje pytania odbiegające od tematyki dysertacji, a także umieszcza życiorysy rozmówców bezpośrednio w narracji. Lepiej byłoby pod względem edytorskim, aby tego typu informacje znajdowały się w przypisach, co uczyniłoby tekst bardziej spójnym.

Uwagi szczegółowe

Celem rozprawy stało się ukazanie głównych założeń polityki Bułgarii wobec mniejszości tureckiej po 1989 r., co zostało przez Doktorantkę zrealizowane. Układ pracy jest chronologiczno-problemowy i zgodny z logiką. Główna hipoteza, która w zasadzie bardziej odpowiada pod względem formalnym – tezie, brzmi: *Po 1989 roku polityka Bułgarii wobec mniejszości tureckiej przypomina nieudolną taktykę, która jest uzależniona od koniunktury politycznej*. Szkoda, że Doktorantka nie zastosowała hipotez częściowych, które mogłyby się odnosić do zagadnień polityki etnicznej. Tym bardziej, że skrótowo opisuje w pracy także inne mniejszości etniczne w Bułgarii wyznające islam: Pomaków i Romów¹, co stworzyło możliwość zastosowania metody porównawczej sensu largo w podjętych przez Autorkę badaniach. Doktorantka jednak nie przedstawia walorów poznawczych tej metody w kontekście swojej dysertacji. Metoda porównawcza (analogii), polegająca na wykrywaniu podobieństw pomiędzy procesami i zjawiskami, jak również ustalaniu różnic między nimi, jest niezwykle przydatna w tego rodzaju pracach naukowych. Funkcja tej metody polega również na skonfrontowaniu teorii zawartej w dokumentach i materiałach źródłowych z autentycznymi doświadczeniami przekazanymi przez uczestników i obserwatorów wydarzeń. Obiektem analizy są fakty, które podane są procedurze badawczej posługującej się specjalnymi narzędziami dla poznania zjawisk i procesów politycznych. Hipotezy podlegają weryfikacji w czasie logicznej i merytorycznej krytyki źródeł, w wyniku czego pojawiają się twierdzenia typu diagnostycznego lub prognostycznego².

Autorka we wstępie wymienia inne metody, które zostały przez nią użyte, takie jak: metoda instytucjonalno-prawna oraz jakościowa i ilościowa, ale nie określa, jakie problemy zostały dzięki nim wyjaśnione. W toku dalszej narracji wspomina o nich, najczęściej w sposób wyrywkowy. Z metod, które mogłyby w zasadniczy sposób wesprzeć Autorkę w

¹ Doktorantka wymienia także Tatarów, którzy nie są traktowani jak odrębna grupa etniczna w Bułgarii.

² H. Przybylski, *Politologia. Zarys problematyki*, Katowice – Warszawa 2004, s. 56-57.

prowadzonych badaniach trzeba wymienić koncepcję prognostyczną i analizy dyskursywne, opierające się na wnioskowaniu, które na pewno wzmocniłyby walory naukowe niniejszej rozprawy. Zwrócenie uwagi na pewne niedociągnięcia natury metodologicznej wskazuje, że warto byłoby poszerzyć spectrum poznawcze poprzez sięganie do wielu dodatkowych metod badawczych.

Najważniejszym mankamentem dysertacji jest brak rozdziału teoretyczno-poznawczego, w którym powinna zostać scharakteryzowana polityka etniczna oraz zawarte inne zagadnienia teoretyczne związane z problematyką pracy. Co prawda, we wstępie Autorka definiuje pojęcie mniejszości narodowej, zwracając uwagę na model relacji między mniejszością etniczną a państwem oraz zagraniczną ojczyzną autorstwa Rogersa Brubakera, nadmieniając, że tezy omawianej dysertacji odnoszą się także do polityki etnicznej Bułgarii. Jednak pomija szerszą analizę tej polityki, skrótkowo i chaotycznie wspominając o niej, nie przedstawia także jej modeli wyjaśniających, w efekcie nie uwzględnia dwóch zasadniczych paradygmatów dotyczących polityki etnicznej: Hobbesa i Kanta. Pierwszy z nich związany jest z konfliktem etnicznym, który jest pojmowany jako antagonizm wokół redystrybucji ograniczonych zasobów materialnych i niematerialnych między poszczególne grupy etniczne. Drugi Kantowski paradygmat racjonalnej współpracy wskazuje, że współdziałanie między grupami etnicznymi prowadzi do zachowania pokojowych relacji między nimi³. Nie ulega wątpliwości, że zamknięcie teoretycznej problematyki w osobnym rozdziale z pewnością wzbogaciłoby merytorycznie tę dysertację. Warto odwołać się także do innych modeli identyfikacji etnicznej, takich jak: polityka pluralistyczna; polityka integracyjna i polityka segregacyjna⁴, które mogą być pomocne podczas analizy sytuacji mniejszości tureckiej w Bułgarii.

Zastosowane przez mgr Katarzynę Fijołek-Kwaśniewską źródła oraz literatura przedmiotu oddały podjętą problematykę, jej złożoność i rozpiętość analizy. Należy pochwalić Autorkę, że dokonała dość bogatego i zasadnego wyboru opracowań oraz artykułów, wśród dzieł wymieniając prace naukowców polskich, bułgarskich i tureckich. Te ostatnie często nie zostały jednak poddane krytycznej analizie, stąd odnosi się wrażenie, czytając tę dysertację, że Autorka zajmuje stanowisko proislamskie, pomijając ewentualność zagrożenia dla

³ M. Giedroń, *Komisja Mniejszości Narodowych i Etnicznych Sejmu jako podmiot polityki etnicznej (1989–2011)*, Szczecin 2014, s. 48–49.

⁴ Ibidem. Vide: H. Chałupczak, *Paradygmat badawczy polityki etnicznej jako polityki publicznej państwa*, [w:] *Polska i Europa wobec wyzwań współczesnego świata. Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce i Europie. Aspekty polityczne i społeczne*, red. A. Sakson, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2013; R. Zenderowski, *Polityka etniczna – próba (re)konceptualizacji*, [w:] *Polityka etniczna. Teorie, koncepcje, wyzwania*, red. H. Chałupczak, R. Zenderowski, E. Pogorzała, T. Browarek, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2015.

bezpieczeństwa ze strony często radykalizującej się mniejszości muzułmańskiej na Bałkanach.

Z recenzenckiego obowiązku stwierdzam, że zabrakło w dysertacji niektórych monografii dostępnych w języku angielskim, np.: H. Memişoğlu, *The Education of the Turks in Bulgaria*, Ankara 1992 oraz artykułów: P. Nitzova, *Islam in Bulgaria: a Historical Reappraisal*, „Religion, State and Society” 1994, vol. 22, no. 1; C. Rudin, A. Eminov, *Bulgarian Turkish: The Linguistic Effects of Recent Nationality Policy*, „Anthropological Linguistics” 1990, vol. 32, no.1-2.

Istotnym walorem pracy jest natomiast zastosowanie bułgarskich źródeł archiwalnych. W znacznym stopniu Autorka wykorzystała materiały internetowe w językach: polskim, angielskim, bułgarskim oraz źródła prasowe, analizy i raporty dostępne na stronach www, m.in. Bułgarskiego Helsińskiego Komitetu, Human Rights Council, Council of Europe, FBI, European Commission oraz innych.

Muszę jednak zwrócić uwagę na występujące usterki konstrukcyjne rozdziałów. Zastrzeżenia mogą budzić zbyt skrótowe konkluzje lub ich całkowity brak, gdy tymczasem warto byłoby poszerzyć wnioskowanie, odwołując się do obfitej warstwy faktograficznej zaprezentowanej przecież w każdym rozdziale.

Co się natomiast tyczy przypisów, to dostrzegam, iż niestarannie pod względem edytorskim wyglądają właściwe wszystkie przypisy pochodzące ze źródeł internetowych. Za pewne niedociągnięcie należy także uznać niedostatek przypisów polemicznych, które są wskazane jako niezwykle istotne w dysertacji doktorskiej, chociaż Doktorantka stosuje przypisy rozwinięte i wyjaśniające.

Język dysertacji jest przeważnie jasny i klarowny, chociaż pojawiają się także zwroty, które trzeba uznać za publicystyczne i potoczne, np. zaciekle kampania (s. 67), cyniczna taktyka (s.226) oraz inne.

Szczególnie zasadne było sięgnięcie przez Autorkę do metody empirycznej, która polegała na badaniu sądów i opinii, jak również zastosowanie w dysertacji jako techniki badawczej wywiadu z ekspertami, co znalazło wyraz w zamieszczonych w Aneksie materiałach.

Uwagi końcowe:

Recenzowane studium autorstwa mgr Katarzyny Fijołek-Kwaśniewskiej zostało dobrze przygotowane pod względem merytorycznym. Treść rozprawy odpowiada jej tytułowi i jest zgodna z zamierzeniami Autorki zdefiniowanymi we Wstępie. Warto podkreślić, że niniejsza dysertacja wpisuje się w niezwykle aktualną problematykę dotyczącą polityki etnicznej na Bałkanach i Starym Kontynencie. Podsumowując warstwę merytoryczną dysertacji, trzeba

uwzględnić jej ciekawe elementy faktograficzne i analityczne, które stały się podstawą do stwierdzenia, że jest ona interesującym opracowaniem problemowym, wnoszącym nowe wartości do badań naukowych. Praca jest dobrze napisana i pod względem edytorskim, z małymi wyjątkami, praktycznie nie budzi zastrzeżeń. W związku z tym oceniam recenzowaną dysertację pozytywnie. Rozprawa mgr Katarzyny Fijołek-Kwaśniewskiej spełnia wszystkie wymagania stawiane rozprawom na stopień naukowy doktora zawartym w Ustawie o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki z dnia 18 marca 2011 r. wraz ze zmianami Ustawy Prawo o szkolnictwie wyższym (z dnia 20 lipca 2018 r.). W związku z tym wnoszę o dalsze procedowanie procesu przewodu doktorskiego.

Danuta Gibas-Krzak